

– KÖNYVISMERTETÉS –

JANCSÓ András – DARABOS Ádám (szerk.):
Rerum novarum 130 – Tanulmányok az első szociális enciklikáról
 Budapest, Ludovika, 2023. 240.

A kapitalizmus második ipari forradalommal kezdődő történetét lényegében az állam és a gazdaság között fennálló feszültségi viszony: az állam gazdaságba történő be-, illetőleg be nem avatkozása közötti folyamatos oszcilláció határozza meg.¹ Ez a viszony olyan ingamozgásra emlékeztet, amelynek egyik végpontján az állami beavatkozástól szinte teljesen szabad, míg a másikon a csaknem egészében állami befolyás alatt álló gazdaság – a gyakorlatban maradéktalanul soha meg nem valósult – modelljei állnak.²

A 19. században a kapitalizmus liberális változatának pártolói az államot a gazdasági folyamatok útjában álló akadálynak tekintették csupán. A „*laissez faire, laisser passer*” korszakban uralkodó gazdaságfilozófiai irányzatának megfelelően így az állam és a gazdaság merev szétválasztását szorgalmazták. Tették mindezt abban a feltevésben, hogy a piaci mechanizmus önszabályozó rendszere állami beavatkozás nélkül is biztosítja majd a gazdaság egészséges működését, a javak optimális elosztását, ezen keresztül pedig a közösség lehető legnagyobb fokú jólétét.³ Amint azonban azt nagyhatású művében a világhírű, magyar származású gazdaságtörténész, Polányi Károly is kimutatta, a piac láthatatlan kezétől remélt jótékony hatás messze alulmúlta a várakozásokat. E mechanizmus, az „árufikció” kritikátlan kiterjesztése a gazdaság olyan alapvető elemeire, mint a pénz, a munkaerő és a termőföld, szétzilálta ugyanis a társadalmi együttélés addig hagyományosnak gondolt formáit, elszemélytelenítette a közösségi alapon szerveződő együttműködések, és általában véve is olyan mélyreható társadalmi megváltoztatással járt együtt, amelynek a legalább hozzávetőleges stabilizációja is elképzelhetetlen lett volna a piaci logika ellenében érvényesülő állami beavatkozás nélkül.⁴ Ahogyan mára klasszikussá vált polgári jogi egyetemi tankönyvében Lábady Tamás fogalmaz:

„[...] a megnövekvő koncentrációs folyamatok monopolszervezetek kialakulásához vezettek, a fokozódó specializációval együtt a gazdasági kapcsolatok

¹ SZIGETI Péter: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág, 2005. 87–89.

² KÁLMÁN János: Az állam gazdasági szerepének változása, evolúciós megközelítésben. *Diskurzus*, 2013/1. 24.

³ PONGRÁCZ Alex: *Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális erőtérben – avagy megszelídíthető-e a globalizáció?* Budapest, Dialóg Campus, 2019. 41–43.

⁴ POLÁNYI Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, Napvilág, 2004. 87–111.

egyre bonyolultabbá váltak, a munkaadó-munkás kapcsolatok kiéleződtek, a szociális problémák a társadalmakban megnövekedtek [...] Mindezeknek a változásoknak a következtében [...] mind több esetben vált szükségessé, hogy az állam a privátautonómia viszonyaiba beavatkozzon.”⁵

Mint az köztudott, a társadalmi helyzet tarthatatlansága ellen 1891-ben a katolikus egyház is szót emelt. Ebben az évben adta ki *Rerum novarum* kezdetű enciklikáját XIII. Leó pápa, aki felismerve a körülmények forradalmiságát – mely jelző használata ehelyütt a hozzá társuló konnotáció miatt talán nem a legszerencsésebb, a történelmi következmények, és a pápai megnyilatkozás horderejének tükrében viszont mégiscsak indokoltnak tűnik –, a munkáskérdés mielőbbi rendezését sürgette.⁶ Az akkoriban már elterjedt szocialista eszmékkal szemben természetjogi alapon hirdette a magántulajdon egyének és családok életében betöltött elemi jelentőségét és társadalmi beágyazottságát.⁷ Felszólalt az „élettelen tárgyként” kezelt munkások „mértéket nem ismerő” „kizsákmányolása” (sic!) ellen,⁸ az egyház társadalmi szerepfelfogása szempontjából rendkívül haladó szellemben egyszersmind az állami beavatkozás szükségessége mellett érvelt.⁹ Indítványozta többek között a munkaidő keretek közé szorítását, a lelki életet is tápláló pihenőidő és a munkások önszerveződéshez való jogának biztosítását;¹⁰ azt, hogy – József Attilával szólva – a „munkás védelmére gyámolít[s]ják a gyáripart”. A munkaadók és a munkások közti megállapodások szükségszerű korlátozásáról, a munkások szabályozással történő megtámogatásáról szóló tanításai előrevetítették a magánjog törzsféjlődésének és a szerződési szabadság elvének egyik első, paradigmatiszta átalakulását, a munkajog kiválását a privátautonómia elvi talaján álló tiszta magánjog hatóköréből.

Ahogy a *Rerum novarum* 1931-es magyar kiadásának előszavában Leopold Antal is hangsúlyozza, az enciklikának a 20. század szociális intézkedéseire, alkotmányaira, jogalkotására és közpolitikáira gyakorolt hatása aligha becsülhető túl.¹¹ A gazdaság viszonyaiba való állami beavatkozás létjogosultságának, megkerülhetetlenségének egyház általi elismerése, hovatovább javallása, ösztönzőleg hatott a szociális és gazdasági alapjogok katalógusának rögzülésére. A kereszténydemokrata gondolkodás megerősödése pedig táptalajául szolgált az Európai Unió államaiban általánosan elfogadott társadalomkép, a szociális piacgazdaság megvalósítására tett törekvéseknek. A pápai körlevél nagy érzékenységgel tapintott rá továbbá a századforduló legégetőbb társadalmi kérdésére, vetítette egyúttal előre azt a bizonyos ingamozgást, az elkövetkezendő

⁵ LÁBADY Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része*. Pécs, Dialóg Campus, 2002. 23.

⁶ XIII. LEÓ pápa: *Rerum novarum kezdetű enciklikája a munkáskérdésről (az első pápai szociális körlevél)*. Róma, 1891. május 15. 1–2. pont [a továbbiakban: RN] <https://tinyurl.com/2ay5xvyk>

⁷ Uo. 4–12. bek.

⁸ Uo. 33. bek.

⁹ Uo. 27–30. bek.

¹⁰ Uo. 31–34. bek.

¹¹ Előszó (1931). In: *XIII. Leó pápa apostoli körlevele a munkások helyzetéről (Rerum Novarum)*. Fordította Prohászka Ottokár. Budapest Szent István Társulat, 1991. 5. <https://tinyurl.com/3df9bchb>

évszázad gazdaságpolitikáit döntően meghatározó dilemmát FDR-tól és a New Deal-től a jóléti államig, a stagflációtól, Thatchertől és Reagentól a washingtoni konszenzusig és a neoliberalizmus egyeduralmáig.

Az enciklika előtti főhajtás gyanánt, bemutatandó annak előzményeit, társadalmi, kulturális és gazdasági kontextusát, valamint napjainkig gyűrűző hatását, a Nemzeti Közszerzői Egyetem Eötvös József Kutatóközpontjának Vallás és Társadalom Kutatóintézete ünnepi konferenciát szervezett 2021 szeptemberében a pápai körlevél kiadásának 130. évfordulója alkalmából. A tudományos ülésen elhangzott előadások egy része most a Ludovika Egyetem Kiadó jóvoltából, Jancsó András és Darabos Ádám, a Kutatóintézet munkatársainak szerkesztésében tanulmánykötetbe rendezetten is megjelent. A *Rerum novarum 130 – Tanulmányok az első szociális enciklikáról* című kiadvány a Szerkesztők előszava mellett tizenegy szerző tizenegy írását tartalmazza. A szerzők maguk különböző területek – teológia, filozófia, történet-, politika-, közgazdaság- és jogtudomány – ismert és elismert hazai művelői, nézőpontjaik sokszínűsége szavatol a jubiláló egyházi dokumentum diszciplinárisan és időben is változatos értékeléséért. A tanulmányokon a szellemi-tudományos pátriák különbözősége ellenére is átsüt a szerzőknek az egyház társadalmi tanítása iránt érzett tisztelete és amelletti elkötelezettsége, továbbá a társadalmi kérdések iránti általános nyitottsága és empátiája.

Saját bevallásuk szerint is provokatívnak szánt, a *Rerum novarum* előképeit, illetve a bűn és a társadalmi tanítás összefüggéseit taglaló előszavukban a szerkesztők – alig leplezett ironiával – a tudományos konferenciák történéseiről számot adni hivatott „hagyományos” beszámolók érdekesítő mivoltával szembeni kétségeiknek adnak hangot. Amint írják, az ilyen „[...]” beszámolók ritkán izgalmasak. Az előadások rövid, egymás utáni mechanikus ismertetése sokszor mesterkéltséget és vontatottságot sugall. E sorok a kötettel kapcsolatos gondolatainak közreadására vállalkozó recenzens feladatát is determinálják, hiszen nyilvánvaló, hogy ilyen felütést követően azt nem végezheti el a kötetben szereplő tanulmányok tartalmának kronologikus, néhány sorban történő összefoglalásával, méltatásával (esetleg kritikai észrevételeinek megtételével). A kötet tematikájából adódóan ilyesmire vetemednie azonban – nagy szerencséjére – nem is kell: a *Rerum novarum* sokrétű jelentőségéről mindez legfeljebb közvetetten mondhatna bármit is. Ahelyett tehát, hogy ténylegesen mit, egy rövid ismertető keretében talán többet ígér annak áttekintése, hogy miről írtak a kötet szerzői az enciklika 130 éves jubileuma ürügyén. Azaz hogy mit tartottak fontosnak ennek kapcsán kiemelni, kifejteni, alaposabb, tanulmánynyi terjedelmű vizsgálatnak alávetni. Ez a megközelítés többet árulhat el a *Rerum novarum* szerepéről, máig érezhető hatásáról, utóéletéről; arról, hogy mit üzen az enciklika a 21. század emberének, és hogyan változott – változott-e egyáltalán – a társadalomhoz, illetve a gazdasághoz való hozzáállásunk a pápai megnyilatkozás fogantatásának idejéhez képest.

A kötet több tanulmánya foglalkozik a *Rerum novarum* szellemi, és a katolikus egyház praxisában is megjelenő előzményeivel, előképeivel, továbbá az enciklika keletkezésének történelmi körülményeivel. Jancsó András és Darabos Ádám már előszavukban rámutatnak, hogy az elesettek megsegítésének gyakorlata mélyen az egyház hagyományaiban gyökeredzik. Első sorban Wilhelm Emmanuel von Ketteler mainzi püspök tevékenységére hivatkozva tagadják így az állítást, miszerint az egyház Marxhoz és a szocialista eszméramlat megoldási javaslatához képest megkétszerezte reakált volna a mun-

káskérdésre. Az enciklika keletkezésének történeti környezetéről, a korabeli kapitalizmus állapotaival szemben az egyház által megfogalmazott kritikákról, a társadalmi kihívásokra akkoriban adott válaszkísérletekről, a Fribourg-i Unió történetéről és a *Rerum novarum*ban tárgyalt kérdések tágabb értelemben vett társadalmi összefüggéseiről pedig Tóth Krisztina és részben Beran Ferenc, a korporatív eszme fejlődésmenetének bemutatásával – az említett szerzőknél kissé áttételesebben, széles társadalom- és jogtörténeti horizonttal – Botos Máté tanulmányai nyújtanak átfogó képet.

Az előzményekről és a kontextusról való értekezés legalább két szempontból fontos és üdvözlendő. Egyrészt rávilágít arra, hogy a *Rerum novarum* organikus fejlődés eredménye: nem *ex nihilo*, hanem az egyház létező gyakorlatára támaszkodva, a gazdaság újfajta szerveződésével a társadalomban okozott törésvonalak felismerése mentén, és az e törésvonalakból származó valós társadalmi ellentétek csillapítása céljából született. Másrészt megmutatja, hogy a szabadversenyes kapitalizmus túlkapasait és embertelenségét nem csak az osztályharc fogalmát meghonosító dialektikus materialisták oldaláról érte bíráló, de a metafizikai értékeket valló, a hagyományokat tisztelő és a társadalmi szerkezet felülről jövő átalakítását elutasító, konzervatív egyházról is. Különösen sokat üzen ez a szolidáris, józan, emberléptékű bíráló napjaink végletekig polarizált társadalmának, amikor a fennálló rendszer kritikáját hajlamosak vagyunk egyik vagy másik véleménybuborék-csoport kizárólagos osztályrészeként számontartani.

A kötetben szereplő tanulmányaikban más szerzők a *Rerum novarum* hatástörténetét, utóéletét dolgozták fel, mégpedig több síkon is. Zachar Péter Krisztián a szolidarista iskola, valamint XIII. Leó pápa kortársa, Heinrich Pesch jezsuita atya, közgazdász és társadalomfilozófus történetén keresztül szemlélteti az enciklika bizonyos közgazdaságtani irányzatok megújulásában játszott szerepét. Sepsi Enikő pedig – a hatásvizsgálatot tudományterületileg és időben is kitérítve, annak fókuszát immár a 20. század elejére helyezve – a fiatalon elhunyt francia gondolkodó, Simone Weil munkafilozófiáját veti egybe az egyház *Rerum novarum*mal indult társadalmi tanításával. A pápai körlevél úgy mond belső utóéletéről értekezik ehhez képest Tóth Tihamér, aki Ferenc pápa megnyilatkozásainak tükrében tárgyalja gazdasági jelenségek, így a piaci verseny és a profit, továbbá az etika és a jogi szabályozás között érvényesülő kölcsönhatások keresztény olvasatait, valamint Strausz Péter, aki pedig a *Rerum novarum* megjelenésének negyvenedik évfordulójára XI. Pius pápa által kiadott *Quadragesimo anno* kezdetű enciklika főbb tanításait emeli ki és elemzi. Tanulmányában Baritz Sarolta Laura a *Rerum novarum* főbb gondolatait az emberközpontú gazdaság koncepciójának segítségével egyenesen a 21. század körülményeire ülteti át, akárcsak Beran Ferenc, aki tanulmányának második részében a *Rerum novarum* tanításait a jelenkor emberének címzi.

A *Rerum novarum* örökségének, utókoron hagyott nyomának és tovább élésének vizsgálata egyértelművé teszi, hogy az enciklika nem egyszeri és megismételhetetlen, pontoszerű történelmi körülmények között készült el és adatott ki. A benne adresszált társadalmi kérdések – még ha átalakuláson mentek is keresztül – valójában azóta is velünk élnek. Sőt, a globális egyenlőtlenségek, el- és bevándorlási problémák, víz- és élelmiszerellátási zavarok, és az ökológiai válság korában a megértés, az elfogadás és az egymásért való felelősségvállalás parancsai alighanem aktuálisabbak, mint valaha. Az egyház immár tizenkét pápai megnyilvánulást magába foglaló társadalmi tanítá-

sa is mutatja, hogy a társadalmi kihívások nem oldódtak meg ez elmúlt százharminc évben, a megoldáson – továbbra is – munkálkodni viszont az állam és az egyház, az egyén és a társadalom közös feladata.

Mike Károly és Hörcher Ferenc a *Rerum novarum* egy-egy konkrét tartalmi kérdését emelik ki és helyezik tágabb, filozófiai és társadalomelméleti kontextusba tanulmányaikban, ráirányítva a társadalmi tanítás mai befogadójának figyelmét az olyan intézményes univerzálék természetjogi és eszmetörténeti alapjaira, mint a magántulajdon és a szubszidiaritás. Mike szerint az előbbi a társadalom észszerű, az ember természetéhez igazodó rendjének alapköve, míg Hörcher szerint az utóbbi az állami beavatkozás intenzitásának zsinórmértéke kell, hogy legyen. A szociális piacgazdaság és a társadalomszervezés e társadalmi tanításban is megjelenő alapintézményeit ma többé-kevésbé adottnak tekintjük. A tanulmányok ugyanakkor segítenek emlékezni arra, hogy a 20. században, amikor a termelőeszközök társadalmi tulajdonára épülő tervgazdaság megvalósítására tett kísérlet szörnyű kudarcba fulladt, az „emberségen” pedig a totalitárius rendszerek képében – ismét József Attilát idézve – „nem egy szörny-állam iszonyatára”-ott, ez koránt sem volt így.

A kötetet Ujházi Lóránd nagyszabású dolgozata zárja, amely elhelyezi a Szentszékét a nemzetközi kapcsolatok sajátos erőterében, látképet ad továbbá a katolikus egyház és az ENSZ kapcsolatáról. A tanulmányok ekként történő csoportosítása pedig természetesen kizárólag a recensens befogadói önkényén alapul. A tanulmányok nem csak, hogy nem szárazhatóak szét tematikusan ilyen élesen, mint ahogyan tettem ezt fentebb, de mindegyik tanulmányban van egy kicsi az itteni csoportosítás alapját képező ismérvekből: az előzmények és következmények bemutatásából, kitekintésből és aktualizálásból, a ma olvasójának megszólításából.

Saját megelésem szerint – a posztmodern általános tapasztalatával összhangban – korunk egyik legégetőbb problémája a szellemi-lelki kiüresedés, metafizikai értékvesztés. Nehéz megítélni, hogy a társadalomban és a gazdaságban, ebből adódóan pedig immár a környezetben jelentkező válságok ennek a belső elértéktelenedésnek a következményei-e. Vagy éppen ellenkezőleg, a fogyasztói társadalom, a tervezett elavulás, a „*fast fashion*” és a „*just-in-time*” minden ízében eldobható, ideiglenes és egymással bármikor felcserélhető körülményei eredményezik az elidegenedést, ami miatt korunk embere gazdasági és társadalmi válságokat egymásra halmozva egyre látványosabban végzi önmagának és környezetének pusztítását. Annyi mindenesetre bizonyosnak tűnik, hogy napjaink világméretű problémáinak megoldásához aligha lesz elegendő a körülöttünk lévő világ rendezése; ehhez belső megújulásra, szemléletbeli változásra is szükség volna, hogy – ahogyan Orbán Ottó írja – „őborként” csillan hassunk meg egy „új reneszánsz asztalán”. Ennek a belső megújulásnak lehet előmozdítója az egyház – miként fentebb is írtam – szolidaritást, józanságot, emberléptékűséget, megértést, elfogadást és felelősségvállalást szorgalmazó társadalmi tanítása, amelynek értékeivel meglátásom szerint világnézeti vagy vallási hovatartozástól függetlenül is csak azonosulni lehet, és amely alapjainak lefektetéséről méltó dolog kötettel megemlékezni egy neves jubileumon.